

**ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ԿՐԹԱՍՇՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1900-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

ՀԱՍՄԻԿ ԵՍԱՅԱՆ

Հայերի ներգաղթը Կալիֆոռնիա տեղի է ունեցել 1880-ական թթ. սկզբին: Շուրջ երկու տասնամյակ անց նրանք այստեղ սկսեցին հիմնել հոգևոր կենտրոններ: Արդեն 1930-ական թթ. նահանգի կենտրոնական, հյուսիսային և հարավային շրջաններում գործում էին 8 հայ առաքելական և 13 հայ ավետարանական եկեղեցիներ: Սույն հոդվածում փորձ է արվել ընդհանուր բնութագրով ներկայացնելու վերջիններիս կրթամշակութային գործունեությունը 1900-1930-ական թթ.:

Ի սկզբանե հայ առաքելական և ավետարանական եկեղեցիները Միացյալ Նահանգներում, այդ թվում՝ Կալիֆոռնիայում, հայտնվել էին անհավասար պայմաններում: Նախ՝ որ առաքելական եկեղեցին անհասկանալի երևույթ էր ամերիկյան միջավայրում: Որքան էլ քրիստոնեական էր, այն, միևնույնն է, տեղացիների համար օտար ու անծանոթ լինելու պատճառով չէր ընկալվում, հատկապես որ այն դավանում էին միայն հայերը: Սա խոչընդոտում էր եկեղեցու բնականոն գործունեությունը: Վերջինս ստիպված էր ինքնուրույն լուծել իր հաստատման ու կայացման խնդիրները: Բացի այդ՝ Կալիֆոռնիայում հաստատված հայերը իրենց եկեղեցու սպասավորներին դիմում էին ոչ միայն հոգեվոր-կրոնական, այլև սոցիալական հարցերով՝ խուսափելով անմիջականորեն առնչվել տեղական իշխանությունների հետ: Առաքելական եկեղեցու հոգևոր սպասավորները, չունենալով բավարար կրթություն և անգլերենի լավ իմացություն, բախվում էին մի շարք լուրջ դժվարությունների: Փաստորեն նրանք նույնպիսի անօգնական վիճակում էին, ինչ ներգաղթյալները:

Հակառակ դրան՝ հայ ավետարանականները շատ արագ ընդունվեցին. բողոքականությունը ընդհանուր էր թե՛ տեղացիների և թե՛ նրանց համար: Հայ ավետարանական եկեղեցին սովորաբար վայելում էր ամերիկյան բողոքական եկեղեցական մարմինների օժանդակությունը կրոնական հարցերում: Եվ վերջապես, եկեղեցու առաջնորդները՝ պատվելիները, որոնք ուսանել էին Արևմտյան Հայաստանում բացված ամերիկյան միսիոներական վարժարաններում ու դպրոցներում և լավ գիտեին անգլերեն, ամերիկացի հավատակիցների հետ համագործակցությամբ կարողանում էին մեծապես աջակցել իրենց հոտի ներկայացուցիչներին

հող ու անշարժ գույք վարձակալելու կամ գնելու, բանկային համակարգից օգտվելու գործերում, օգնում էին լուծելու զանազան խնդիրներ, որոնք կապված էին դատարանի, ոստիկանության, գաղթականության հարցերով զբաղվող գրասենյակների և տեղական այլ կառույցների հետ:

Ազգային մշակույթի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի հարցերում երկու եկեղեցիների դիրքորոշումները էապես տարբերվում էին: Հայ առաքելական եկեղեցին, մտահոգված լինելով ազգապահպանության խնդիրներով, իբրև կանոն դրսևորում էր ավանդապաշտ ու պահպանողական դիրքորոշում, ձգտում էր կանգուն մնալ օտար միջավայրում և չենթարկվել ազդեցությունների: Մինչդեռ ավետարանական եկեղեցին խնդիր ուներ ամերիկյան բողոքական եկեղեցիների համակարգում ինքնահաստատվելու և ինքնուրույն մաս կազմելու: Ներգաղթի առաջին տարիներին ավետարանականների զգալի մասը այն կարծիքին էր, որ իրենց եկեղեցին պետք է պահպանի հայկականությունը՝ հայ լեզուն ու մշակույթը, ունենա ազգային նկարագիր և գործելակերպ: «Մենք պետք է հիմնենք ոչ թե պարզապես եկեղեցի, այլ հայկական եկեղեցի»¹, - մի առիթով ասել էր պատվելի Անդրանիկ Պետիկյանը: Սակայն կային նաև այնպիսիք, որոնք գերադասում էին արագորեն հարմարվել ամերիկյան միջավայրին: Այդ կապակցությամբ հետևյալ կարծիքն էր արտահայտել Ֆաուլերի հայ ժողովական (ավետարանական) եկեղեցու երեց, պատվելի Հովհաննես Մանտիկյանը. «Հայկականության և ազգի հանդեպ սերը անմտություն է: Այժմ մենք այստեղ ենք, սա է մեր հայրենիքը, մեր հողը: Մեր երեխաները պետք է դաստիարակվեն իբրև ամերիկացի, այլ ոչ թե իբրև հայ»²:

Ի վերջո հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ամերիկյան միջավայրին ինտեգրվելու և «ամերիկացի» դառնալու ձգտումը ավետարանական հայերի շրջանում գերակշռող դարձավ. նրանք հեշտորեն յուրացնում էին տեղի մշակութային տարրերն ու բնորոշ հատկանիշները՝ ձևավորելով սոցիալ-հոգեբանական առանձին համայնք:

Առաքելական եկեղեցին քամահրում էր ավետարանականներին ազգային արժեքներից ու արմատներից հեռանալու համար, իսկ վերջիններս իրենց հերթին հանդիմանում էին առաքելական հայերին պահպանողականության համար: Դա մեծապես վնասում էր տեղի հայ համայնքների ներքին կյանքի ներդաշնակությանը: Հայտնի է, որ ազգային ինքնության ու նկարագրի պահպանման գործում բացառիկ է լեզվի դերը: Առաքելական եկեղեցին, հետևելով հայ եկեղեցու կանոնին, փորձում էր տեր կանգնել հայոց ազգային-մշակութային արժեքներ

¹ **Mirak R.** Torn between two lands: Armenians in America 1890 to World War I. Cambridge (Massachusetts), 1983, p. 199.

² Նույն տեղում, էջ 328:

րին՝ հատկապես լեզվին, ուստի ժամերգություններն ու պատարագը անցկացնում էր գրաբարով, իսկ քարոզները՝ աշխարհաբարով: Բայց դա պատճառ էր դառնում, որ որոշակի անջրպետ առաջանա երիտասարդության ու եկեղեցու միջև. երկրորդ սերնդի համար եկեղեցական նման արարողությունները դառնում էին անհասկանալի ու ձանձրալի: Եկեղեցին ջանում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով երիտասարդության շրջանում սեր արթնացնել մայրենիի նկատմամբ, հատկապես որ երկրորդ սերնդի երիտասարդները, հաճախելով ամերիկյան դպրոցներ, առանձնապես նախանձախնդիր չէին նաև հայկական դպրոց հաճախելու հարցում: «...Հայաստանեայց եկեղեցույ գաւակաց վրայ կրկնակի պարտաւորութիւն կը ծանրանայ,- 1920-ականների կեսերին գրում էր «Ասպարեզ».- հայ լեզուն մշակելու եւ երկիրդաճութեամբ պահպանելու, նոյնիսկ երբ հարկ ըլլայ տեղական լեզուի օժանդակութեամբ մեր նախնեաց շարադրած եւ դարաւոր գործածութեամբ նուիրականացեալ երգերն ու աղօթքներն դիւրըմբռնելի կացուցանել»³:

Միննույն ժամանակ փորձեր էին արվում երիտասարդությանը ներգրավելու հայ կյանքի կազմակերպման գործին: Օրինակ՝ ստեղծվում էին երիտասարդական կազմակերպություններ, որոնք նպատակ ունեին սեր և հետաքրքրություն սերմանել մայր եկեղեցու, ազգային արժեքների հանդեպ: Նման կազմակերպություններից էր 1908 թ. Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու հիմնած «Քրիստոնյա պատանիների միությունը», որը 1928-ին վերանվանվեց «Երիտասարդների լեզեռն»⁴: Համաձայն միություններ էին հիմնել նաև Լոս Անջելեսի, Սան Ֆրանցիսկոյի ու Օքլենդի հայ առաքելական եկեղեցիները⁵:

1910-30-ական թթ. երիտասարդական ու համայնքային ակտիվ գործունեություն էին ծավալում Ֆատուրի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու Հայ մարմնամարզական միությունը, Ֆատուրի հայ երիտասարդաց ընկերությունը, «Լուսավորչական ակումբը»⁶, Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու կիրակնօրյա դպրոցի «Հուլի Թրինիթի բեսքըթբուլ» բասկետբոլի խումբը, որ գրեթե մշտապես հաղթել է տեղական խմբերին, և «Կապույտ տղաք» թատերախումբը⁷: Երիտասարդական այս կազմակերպությունները հաճախ ներկայացումներ էին բեմադրում

³ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1926, թիւ 18, № 1191, էջ 1:

⁴ 1956 թվականին կազմակերպությունը պաշտոնապես ճանաչվել է, որից հետո վերջնականապես վերանվանվել է «Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու երիտասարդական խմբակ» (Holy Trinity Youth Group). գործում է մինչ օրս և նպատակ ունի նպաստելու եկեղեցի այցելող երիտասարդության հոգևոր-մշակութային ու սոցիալական զարգացմանը, եկեղեցու նախաձեռնած միջոցառումների իրականացմանը (տե՛ս Youth Group //www.holytrinityfresno.org/index.php?option=com_content&task=view&id=36&Itemid=70):

⁵ Տե՛ս **Mahakian Ch.** History of the Armenians in California. a thesis. California, 1935, էջ 48:

⁶ Տե՛ս A Century of Worship: Generations of Christian Faith: St. Gregory the Illuminator Armenian Apostolic Church 1910-2010, Fowler, 2010, էջ 17:

⁷ Տե՛ս «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1931, թիւ 22, № 1490, էջ 3, նաև՝ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1929, թիւ 20, № 1344, էջ 3:

հիմնականում հայ դասականների գործերի հիման վրա, կազմակերպում էին սպորտային խաղեր, սպորտային ճամբարներ, երբեմն էլ ներգրավվում էին եկեղեցու նախաձեռնած համայնքային տարբեր միջոցառումների կազմակերպման աշխատանքներում: Այս ամենը ձևավորում էր հայկականության մթնոլորտ. նույնիսկ պատահում էին դեպքեր, երբ կազմակերպությունների անդամ երիտասարդները ամուսնական գույգ էին դառնում:

Դիտելի է, որ Կալիֆոռնիայի անջատ թեմի ստեղծման առաջին իսկ օրերից (1928 թ.) թեմն իր հրատապ խնդիրներից մեկը համարեց տեղի հայ համայնքների ներքին պահանջներին (լեզու, սովորույթներ) համապատասխան եկեղեցականներ պատրաստելու գործը⁸, անգամ քննարկվում էր անգլերենը նույնպես եկեղեցու պաշտոնական լեզու դարձնելու հարցը⁹:

Հայ ավետարանական եկեղեցու վերաբերմունքը հայոց լեզվի նկատմամբ փոքր-ինչ այլ էր: Եկեղեցու հովիվների քարոզները հայերենով (երբեմն էլ թուրքերենով) էին հնչում ներգաղթի միայն առաջին տարիներին, քանի որ աստիճանաբար տեղական լեզուն փոխարինում էր մայրենիին, և այդ երևույթը փոխանցվում էր նաև ընտանեկան միջավայր: Վիլյամ Սարոյանի խոսքերով՝ հայ բողոքականները առանձնապես չէին ձգտում հեռու մնալ օտարացումից, իսկ առաքելականները ջանք չէին խնայում պահպանելու լեզուն և ինքնությունը: Մեծ գրողը պատմում էր, թե ինչպես Ֆրեզնոյի Առաջին հայ երիցական (ավետարանական) եկեղեցու կիրակնօրյա դպրոցում, ուր հաճախում էր նաև ինքը, ամեն բան անգլերեն էր՝ դասերը, հաղորդակցումը, մթնոլորտը: Միայն եկեղեցու պատվելի Քնաջյանի քարոզն էր հնչում հայերենով, սակայն հաճախ ձանձրանալով՝ դրանից խուսափում էին հայ մանուկներն ու պատանիները¹⁰: Նույնը կարելի է ասել նաև հայ ավետարանական եկեղեցիների երիտասարդական միությունների ու ակումբների մասին (Ֆրեզնոյի Առաջին հայ երիցական եկեղեցու «Պատանյաց վիճաբանական ակումբ», «Պատանյաց զվարթագին ակումբ», Ֆրեզնոյի Հայ պանդխտաց ժողովական եկեղեցու «Բարեկամաց վիճաբանական ակումբ», «Ամերիկահայ երիտասարդաց միություն» և երիտասարդաց բազմապիսի այլ միություններ), որոնց հավաքների, քննարկումների, հրապարակային ժողովների ժամանակ հայ երիտասարդությունը հաղորդակցվում էր հիմնականում անգլերենով: Բանն այն է, որ նման ակումբների և միությունների հիմնական նպատակը երիտասարդությանն իբրև ամերիկյան քաղաքացիներ դաստիարակելն էր, որպեսզի վերջիններս կարողանային արագ հարմարվել օտար միջավայրին ու

⁸ Տե՛ս «Փարոս», Ֆրեզնո, 1928, թիւ 2, № 4, էջ 76:

⁹ Տե՛ս **Mahakian Ch.**, նշվ. աշխ., էջ 45:

¹⁰ Տե՛ս **Kouymjian D.** William Saroyan. An Armenian Trilogy, Fresno, 1986, էջ 11:

անկաշկանդ ապրել, իսկ դա հնարավոր էր միայն անգլերենի ուսուցման միջոցով:

Այնուամենայնիվ, ավետարանական որոշ հայեր երբեմն նախանձախնդիր էին գործառման այս կամ այն ոլորտում հայերենը պահպանելու հարցում: Այդ է վկայում Լուս Անջելեսի Գեթսեմանի հայ ժողովական եկեղեցու Փոքրիկների ընկերության օրինակը, որը մանկապատանեկան տարբեր միջոցառումների միջոցով օժանդակում էր մայրենիի պահպանմանը¹¹, ինչպես նաև ավետարանական հայալեզու պարբերականների գոյությունը: Շատ ուշագրավ է Կալիֆոռնիայի հայ քրիստոնեական ջանից ընկերությունների միության օրգան «Ջանասեր»-ի լեզվի վերաբերյալ Ամերիկայի թեմի առաջնորդի տեղապահ ընտրված Բաբգեն Եպս. Կյուլենբերյանի¹² գնահատանքի խոսքը. «Ջանացիք որ Ջանասերի հայերենը հարազատ հայերեն ըլլայ, գերծ- որչափ որ կարելի է անգլիերենի և թիրքերենի յատուկ ոճերէ և ասացուածներէ»¹³:

Ազգային կյանքի հենասյուներից մեկը դպրոցն է, որի դերը օտարության մեջ կարևորվում էր երիցս. այն ոչ միայն գիտակցվում էր որպես կրթական-ուսումնական կենտրոն, այլև ազգային կյանքը համախմբող, համայնքային հիմքերը ձևավորող յուրահատուկ կառույց: Եվ այս դեպքում դարձյալ կարևորվում էր եկեղեցու դերակատարությունը, քանի որ տասնամյակներ շարունակ ԱՄՆ-ում հայկական դպրոցները գործում էին եկեղեցիներին կից:

Խոսելով Կալիֆոռնիայի հայկական դպրոցների մասին՝ հարկ է հատուկ նշել, որ մինչև 1960-ական թթ. կեսերը այստեղ և առհասարակ Միացյալ Նահանգներում գործել են միայն մեկօրյա դպրոցներ (ԱՄՆ-ում հայկական առաջին ամենօրյա դպրոցը՝ Սրբոց նահատակաց Ֆերահյան ազգային վարժարանը, կառուցվել է 1964 թ. Լուս Անջելեսում): Այդուհանդերձ, գովելի է, որ Կալիֆոռնիայի հայ առաքելական եկեղեցիները ժամանակ առ ժամանակ դասերը կազմակերպում էին շաբաթվա մեջ երկու-երեք օր: Ավելին, 1918 թ. Սուրբ Երրորդություն եկեղեցու «Էջմիածին» պաշտոնաթերթի տվյալներով՝ նույն թվականին եկեղեցուն կից գործող դպրոցում դասերն անցկացվել են երկուշաբթիից հինգշաբթի 14:30-ից 17-ը¹⁴:

Ընդհանրապես հայկական մեկօրյա դպրոցները գործում էին ամերիկյան պետական դպրոցների դասերից հետո կամ շաբաթ օրերին. հետագա տարիներին ամերիկյան աշխատանքային օրերին անցկացվող դասերը նպատակահարմար եղավ կազմակերպել շաբաթ կամ կիրա-

¹¹ Տե՛ս «Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1913, թիւ 13, № 9, էջ 223-224:

¹² 1914 թ. առողջական խնդիրների պատճառով Բաբկեն Եպիսկոպոսը Նյու Յորքից տեղափոխվել էր Կալիֆոռնիա, որտեղ և բնակվել է մինչև 1917 թ. տեղապահի պաշտոնը զբաղեցնելը:

¹³ «Ջանասեր», Ֆրեզնո, 1918, թիւ 3, № 13, էջ 29:

¹⁴ Տե՛ս «Էջմիածին», Ֆրեզնո, 1918, թիւ 1, № 3, էջ 8:

կի՝ հաշվի առնելով պետական դպրոցներից հետո աշակերտների կրկնակի ծանրաբեռնվածությունը և ծնողների զբաղվածությունը:

Կարևոր է այն, որ դրանք իրենց կարգավիճակով որևէ կերպ չէին փոխարինում պետական դպրոցներին (public schools). չէին տալիս հանրակրթական գիտելիքներ: Բացի դրանից՝ նյութական դժվարությունների պատճառով չէին գործում կանոնավոր, նույնիսկ լինում էին դեպքեր, երբ այս կամ այն դպրոցը տարիներով փակվում էր, ապա, հնարավորության դեպքում՝ կրկին վերաբացվում: Բանն այն է, որ այս դպրոցները անվճար էին՝ ի տարբերություն հետագայում ստեղծված հայկական ամենօրյա դպրոցների, և գոյատևում էին եկեղեցու հովանավորությամբ, աշակերտների խորհրդանշական անդամավճարներով (1-5 դոլար ուսումնական ամեն շրջանի համար), ինչպես նաև տարբեր նվիրատվություններով: Այնտեղ դասավանդում էին եկեղեցիների տեսուչները և հիմնականում տիկնանց միությունների անդամները: Մեկօրյա դպրոցների ուսուցիչները սովորաբար չնչին գումար էին ստանում իրենց աշխատանքի դիմաց, երբեմն էլ ընդհանրապես չէին վարձատրվում: Այլ կերպ ասած՝ մեկօրյա դպրոցները պարզապես լրացուցիչ միջոց էին պատանիների մեջ հնարավորինս ցանկություն ու ձգտում արթնացնելու ազգային-մշակութային արժեքների, ի մասնավորի մայրենի լեզվի հանդեպ:

Կալիֆոռնիայում հայկական առաջին մեկօրյա դպրոցները բացվեցին 1900-ական թթ. վերջերին նահանգի կենտրոնական շրջաններում՝ Ֆրեզնոյի, Եդեմի¹⁵ և Ֆաուլերի հայ առաքելական եկեղեցիների կողմից: Ֆրեզնոյաբնակ Թորոս Խնկյանի տվյալներով՝ 1910-ական թթ. հայկական մեկօրյա դպրոցներ են գործել նաև Ֆրեզնո քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Քինգբրըգում, Փարլիբրում և Վաթոքեում¹⁶: Ի դեպ՝ հայ դպրոցի կազմակերպման գործում առանձին անհատներ նույնպես մեծ օժանդակություն էին ցուցաբերում: Այսպես, օրինակ՝ Վաթոքեի հայ դպրոցի սրահը 1912 թ. գնել էր Ասլանյանների ընտանիքը, և այնտեղ երկար տարիներ առանց վարձատրության դասավանդում էր Մաքրուհի Ասլանյանը: 1916-ին Վաթոքեի հայ համայնքը կառուցում է ավելի մեծ՝ «Մուրբ Մեսրոպ» անունը կրող սրահը, որտեղ էլ տեղափոխվում է դպրոցը: Հետաքրքիր է, որ այն եղել է նաև կրոնական կառույց՝ այցելու քահանաները հենց այստեղ են կատարել եկեղեցական արարողությունները. սրահը ծառայել է նաև տեղի ավետարանական հայերին¹⁷:

1920-30-ական թթ. մեկօրյա դպրոցներ են հիմնվում արդեն Բիդ-

¹⁵ Եդեմում գործող միակ պետական դպրոցը նույնպես տնօրինվում էր հայ հոգաբարձուների կողմից, քանի որ Եդեմի բնակչության մեծ մասը հայեր էին:

¹⁶ Տե՛ս **Թ. Պ. Խնկյան**, Պատմություն Քալիֆորնիոյ հայոց // Ասպարեզ, Ժողովածու տասնամեակի առթիւ (1908-1918), Ֆրեզնո, 1918, էջ 310:

¹⁷ Տե՛ս **Kooshian G. B., Jr.** The Armenian Immigrant Community of California: 1880-1935. adissertation. Los Angeles, 2002, էջ 114:

լիում (Ֆրեզնոյի շրջան) և Կալիֆոռնիայի հարավային ու հյուսիսային շրջաններում՝ Լոս Անջելես, Սան Ֆրանցիսկո, Օքլընդ քաղաքներում: Իսկ 1930-ական թթ. սկզբին Թուլերիի շրջանում, բացի Եդեմի հայ դպրոցից, ևս երկու դպրոցների գոյության մասին են վկայում «Ասպարեզը» և «Մշակը»: «Թուլարի գաւառին մէջ ունինք երեք Հայկական դպրոցներ, Եդեմ, Կոշըն եւ Թուլարի, որոնք ներկայիս կը հոգացուին Եկեղեցասեր Տիկնանց Միութեան եւ Հոգաբարձութեանց կողմէ: Եդեմի եւ Կոշընի դպրոցներուն ուսուցիչները քիչ թէ շատ կը վարձատրուին, սակայն Թուլարիի դպրոցը, որ դեռ տարի մըն է որ բացուած է, հոն կը պաշտօնավարէ Մարկուազ Պր. Կրպ. Արիստակէսեան», - գրում է «Մշակը»¹⁸: Հավանաբար խոսքը Եդեմի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու Տիկնանց միության և հոգաբարձության մասին է, որոնք, փաստորեն, դպրոցներ էին հիմնել նաև Թուլերի քաղաքում և Գոշն գյուղական ավանում:

Պետք է ասել, սակայն, որ հայկական մեկօրյա դպրոցներում աշակերտների թիվը այնքան էլ մեծ չէր: Մեր ուսումնասիրության համաձայն՝ ամենից հայտնի ու աշխույժ դպրոցներում անգամ, ինչպիսին օրինակ՝ Ֆրեզնոյի, Եդեմի, Ֆաուլերի դպրոցներն էին, աշակերտության թիվը երբեք չի անցել 200-ից. դպրոց էր հաճախում դպրոցահասակ հայ երեխաների աննշան մասը միայն: 1924-ին «Ասպարեզը» տազնապած կոչ էր անում. «...գաւակդ դպրոց դրկէ, որ քու դպրոցը, հայ դպրոցը չի գոցուի»¹⁹: Բացի այդ՝ կրթական ծրագրերի մշակման, ուսուցման որակի, մանկավարժական կազմի փորձառության և մի շարք այլ առումներով հայկական դպրոցները սկզբնական շրջանում միխթարական քիչ բան ունեին: Դրանցից համեմատաբար լավ վիճակում էր թերևս Ֆրեզնոյի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցուն կից գործող դպրոցը: Այն ուներ 3 կարգ՝ 1) սկսնակների, որտեղ սովորեցնում էին այբուբեն, ընդ որում՝ գործը հեշտացնելու համար այն ուսուցանվել է ոչ թե դասական ձևով՝ Այբ, Բեն, Գիմ-ով..., այլ ըստ հնչյունների արտասանության, 2) միջին, որտեղ աշակերտները ուսանում էին ուղղագրություն, բառագիտություն, ընթերցանություն և գեղագրություն, և 3) բարձրագույն, որտեղ եղած դասընթացներին ավելանում էր նաև քերականությունը՝ Ռ. Չարդարյանի «Մեղրագէտ» դասագրքով²⁰: Սակայն եկեղեցու ներքնահարկում այս երեք կարգերը միաժամանակ պահելը լուրջ դժվարություն էր: Կալիֆոռնիայի հայ կրթական կյանքի խնդիրները հաճախ էին արժարժվում ժամանակի պարբերական մամուլում, և քննարկման առարկա էին դառնում դպրոց-եկեղեցի-կուսակցություն գործակցության

¹⁸ «Մշակ», Ֆրեզնո, 1932, թիւ 7, № 623, էջ 4, տե՛ս նաև՝ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1933, թիւ 23, № 1548, էջ 3:

¹⁹ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1924, թիւ 17, № 1115, էջ 2:

²⁰ Տե՛ս «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1908, թիւ 1, № 2, էջ 3-4, նաև՝ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1931, թիւ 22, № 1487, էջ 1-2:

խնդիրները: 1920-ական թթ. վերջին «Ասպարեզը» ծավալուն մի հոդվածով անդրադարձել է Կալիֆոռնիայի հայկական դպրոցների վիճակին: Վերջիններս գործում էին առանց միասնական ծրագրի, չկար հատուկ որևէ կազմակերպություն կամ մարմին, որը մշակեր ընդհանուր կարգ և իրականացներ հետևողական ու նպատակային ուսուցում: Գործակցությունը չէր ստացվում եկեղեցական ու կուսակցական անհամաձայնությունների և խժոժությունների հետևանքով: Թերթը, օրինակ, հիշեցնում էր, որ Ֆրեզնոյի Հայ դպրոցը գործում էր բացառապես Ս. Երրորդություն եկեղեցու ջանքերով. տեղի ավետարանական երկու եկեղեցիները չէին մասնակցում այդ դպրոցը շենացնելու և նրա կրթական մակարդակը բարձրացնելու գործին²¹:

Ավետարանական եկեղեցին իր կրթական գործունեությունը իրականացնում էր կիրակնօրյա կոչվող դպրոցների և քրիստոնեական ջանից ընկերությունների միջոցով: Ընդհանրապես, կիրակնօրյա դպրոց կազմակերպելու ավանդույթը հայ ավետարանականները ընդօրինակել էին տեղացիներից: Ինչպես գրում է «Էջմիածինը», «Կիրակնօրեայ Դպրոցը, ամբողջ Ամերիկայի մեջ, ամենէն կարևոր կազմակերպություններէն մին է»²²: Սրանցում, սակայն, հիմնական շեշտը դրվում էր կրոնական դասերի, այսինքն՝ «Աստվածաշնչի» յուրացման վրա: Հայ առաքելական եկեղեցիները ևս ունեին կիրակնօրյա դպրոցներ, որտեղ աշակերտներին սովորեցնում էին եկեղեցու պատմություն, ազգային ու եկեղեցական երգեր:

Այսպիսով, Կալիֆոռնիայում հաստատված հայության ազգային և հոգևոր կյանքի ղեկավար դերը ստանձնեց հայ եկեղեցին, որի երկու հաստվածները՝ առաքելական և ավետարանական, առավել կամ պակաս չափով կարևոր դեր կատարեցին հայ կյանքի կազմակերպման և ազգային ինքնության պահպանման գործում:

Բանալի բառեր – *Կալիֆոռնիա, Հայ առաքելական եկեղեցի, հայ ավետարանական եկեղեցի, կրթամշակութային գործունեություն, ազգային ինքնություն, ազգային մշակույթ, մեկօրյա դպրոցներ*

АСМИК ЕСАЯН – Культурно-образовательная деятельность армянских церквей в Калифорнии в 1900–1930-е гг. – В статье характеризуется культурно-образовательная деятельность национального характера, проводившаяся в Калифорнии в указанный период Армянской апостольской и Армянской евангелической церквями. Подчеркивается принципиальное различие между ними. Озабоченная сохранением нации, апостольская церковь, как правило, выказывала преданность старозаветным традициям и консерватизм, тогда как евангелическая церковь занимала другие позиции. В первый период иммиграции значительная

²¹ Տե՛ս «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1929, թիւ 20, № 1373, էջ 2:

²² «Էջմիածին», Ֆրեզնո, 1918, թիւ 1, № 4, էջ 4:

часть её духовенства полагала, что церкви следует сохранить армянские черты, традиции и национальный характер, однако другая часть считала это неразумным и стремилась как можно скорей влиться в американскую среду. Соответственно наблюдалась очевидная разница во вкладе двух церквей в самоорганизацию армянской жизни и сохранение национальной самобытности.

Ключевые слова: *Калифорния, Армянская апостольская церковь, Армянская евангелическая церковь, образовательно-культурная деятельность, национальная идентичность, национальная культура, воскресные школы*

HASMİK YESAYAN – *Educational and Cultural Activities of Armenian Churches in California in 1900-1930s.* – This article is an attempt to give the general description of the educational and cultural activities of the Armenian Apostolic and Evangelical Churches in California in 1900-1930s. The differences between the attitudes of the two churches with respect to the national culture are being discussed in the article: the Armenian Apostolic Church being concerned about the preservation of national identity, as a rule, kept to traditions and had a conservative attitude, while the attitude of the Evangelical Church was not unequivocal. During the first years of immigration, the majority of them were of the opinion that the Evangelical Church had to preserve the Armenian national character whereas some of them thought that keeping to traditions was foolish and they sought to rapidly adapt to the American lifestyle. Accordingly, the mode of action of the two churches in connection with organizing and preserving the national identity was different.

Key words: *California, Armenian Apostolic Church, Armenian Evangelical Church, Educational-cultural activities, National identity, National culture, Sunday schools*